

Tulajdonnévi komponensekkel alakult frazeológiai egységek a magyarban

FORGÁCS TAMÁS

1. Amikor ez a kötet megjelenik, Hoffmann István kollégánk éppen betölti 70. életévét. Az ünnepelt a magyarországi névtani kutatások talán legismertebb alakja, mondhatni motorja, s — noha a kora nem látszik rajta — bármilyen hihetetlen, lassan egyik doyenje is. Magam névtannal nem nagyon foglalkoztam, de egy köszöntő könyvbe mégiscsak valami olyat illik írni, ami az ünnepelt munkásságához kapcsolódik. Mivel évtizedek óta a frazeológia, ezen belül a történeti frazeológia kutatásával foglalkozom, úgy gondoltam, hogy olyan frazeológiai kapcsolatokról írok, amelyekben valamilyen tulajdonnévi komponens található. Ezek ugyan csak kisebb részben földrajzi nevek, amelyek az ünnepelt érdeklődésének középpontjában állnak, naggyobbrészt inkább személynevek, de kétségtelen, hogy nem kevés olyan frazeológiai egység van, amelyekben valamilyen tulajdonnévi komponens felbukkan.

2. A frazeológiai egységek egy része a bibliából vagy az antik irodalomból és történelemből táplálkozik. Ezek zömmel ún. frazeológiai internacionalizmusok (vö. FORGÁCS 2021a: 201). Ezek között is sok olyan található, amelyekben tulajdonnévi komponens van, de ezeknek — a kifejezések irodalmi vagy művelődéstörténeti ismertsége okán — általában tisztában vagyunk az eredetével, a motívumával. Itt most csak néhány ilyet említek meg:

Augiász istállója (vmi)
elvágja a gordiuszi csomót vki
kinyitja Pandóra szelencéjét vki
tejjel-mézzel folyó Kánaán (vmi)
(vminek a) Prokrusztész ágya
Ádámról és Éváról rokonok (vkik)
Árulkodó Júdás, (nem kap piros tojást).
Ponciustól Pilátusig (szaladgál vki / küldenek vkit)
Saulusból Paulus lesz (vki)

3. A továbbiakban azonban inkább a tulajdonnévi komponenseket tartalmazó magyar frazeológiai egységekkel foglalkozom. Az ezekben előforduló tulajdonnévi komponenseket bizonyos szempontokból már többen is vizsgálták. WOLOSZ RÓBERT *Tulajdonnevek a magyar közmondásokban* című munkájában (1994) MARGALITS EDE *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások* című gyűjteménye (1896) alapján dolgozza fel a közmondásokban megjelenő tulajdonnévi elemeket. Ez a számítógépes adatbázisként is létező összeállítás (i. m. 4) azonban a MARGALITS szótárában előforduló tulajdonneveket csupán listázza a hozzájuk tartozó oldalszámmal együtt, s csak egy nagyon egyszerű tipológiát végez el velük kapcsolatban.¹ Megjelöli, hogy az illető tulajdonnév személynév, valamely állat neve, földrajzi név vagy egyéb név-e, majd ezeken belül is próbál valamiféle alkategóriákat felállítani. Így például az állatok neve mellett megjelöli, hogy ló, ökör, kutya vagy tehén neve fordul-e elő az illető frazeológiai egységben, vagy a földrajzi neveknél megadja, hogy egy vár, hegy, település, utca stb. szerepel-e az említett szótári egységben. Ez a felosztás azonban igen mechanikusra sikeredett. *Asszonyfa* címszó alatt például ezt találjuk:

Asszonyfa c t 26 Asszonyfa

A *c t* rövidítés szerint ez egy földrajzi név, ezen belül településnév. Látszólag az is, hiszen a hozzá tartozó frazeológiai egység a következő: *Asszonyfán is elkel a bor*. Ám ha fellapozzuk MARGALITS szótárának 26. oldalát, akkor láthatjuk, hogy szó nincs erről, az *Asszonyfa* tulajdonnév valójában szójáték, hiszen a kifejezés jelentése MARGALITS szerint: 'kis lócán is jól esik (sic!) [ti. a bor — F. T.]'. Abban ugyan nem volnék biztos, hogy az *asszonyfa* komponens biztosan a kis lócát jelölte-e, ahol az asszonyok üldögélhettek a konyhában, mert SIRISAKÁNál már azt a jelentést találjuk, hogy 'az asszonyok is megisszák a bort' (1890: 7). Az azonban meglehetősen valószínűnek látszik, hogy nem valódi földrajzi névvel állunk szemben.

4. CSIGE KATALIN *Személynevek frazeológiai egységekben* című dolgozatában (1986) a személynévi komponenseket tartalmazó állandósult szókapcsolatokat veszi nagytípus alá. CSIGE vizsgálati korpusza O. NAGY GÁBOR *Magyar szólások és közmondások* című gyűjteménye volt, ebben 430 személyneves frazeológiai egység található. A szerző ezeket névtani szempontból igyekszik tipologizálni (1986: 3–20). Egyrészt a beszédhelyzetbeli szerepük alapján megkülönbözteti a szólítóneveket és az említőneveket, megállapítva, hogy ez utóbbiak vannak túlnyomó többségben (ez nem is nagyon várható másként). Ezután bemutatja, hogy

¹ Az összeállításnak a címe kissé félrevezető: MARGALITS munkájának a címében ugyan kétszer is szerepel a *közmondás* terminus, de a *közmondásszerű szólások* megnevezés a nem mondat formájú egységekre, azaz a ma pusztán csak *szólások* nevezett alakulatokra vonatkozik. Ezért helyesebb lett volna a következő cím: *Tulajdonnevek a magyar frazeológiai egységekben*.

az említőnevek milyen felépítésűek, melyekben szerepel családnév és keresztnév együtt, melyekben csak családnév. Ez utóbbiak dominálnak, köztük is azok, melyek férfiakat jelölnek. A továbbiakban a keresztneveket tartalmazó frazeológiai egységeket mutatja be, kitérve arra is, melyeknek szerepelnek alakváltozataik is egyes kifejezésekben, s ezek milyen szóalkotási eljárásokkal lettek létrehozva.

A következő fejezetekben (i. m. 21–28) azt vizsgálja a szerző, mi ezeknek a komponenseknek a szerepe az egyes frazeológiai egységek jelentésében. A vizsgált fordulatok csaknem 60%-ában azért kerülnek a frazeológiai egységbe a személynév, mert az illető fordulat egykor létező személyeknek valamely a z a d o t t k ö z s s é g b e n e l h í r e s ü l t c s e l e k e d e t é t mutatja be (1986: 20).

Megjárta, mint *Csúri Ferkó* a tinóborjuval = 'csúnyán becsapták' (táj) (134/432)²

Ért hozzá, mint *Balázs Máté* a tánchoz = 'egyáltalán nem ért hozzá' (rég, gúny) (68/194)

Ezekkel kapcsolatban O. NAGY GÁBOR a következőket jegyzi meg *Mi fán terem?* című művében: „A legtöbb olyan szólás eredetét, amelyben tulajdonnév fordul elő, nem ismerjük. Csupán annyit tudunk róluk, hogy vagy valamely adomából származnak, vagy olyan valóban megtörtént eseménnyel kapcsolatosak, amely a szólás keletkezése korában — rendszerint évszázadokkal ezelőtt — valamely kisebb nagyobb közösség körében közszájon forgott. Az ilyen szólások hátterét alkotó adomák vagy mendemondák idővel rendszerint feledésbe merülnek, s csupán a belőlük alakult és többféle vonatkozásban alkalmazható szólásmondások maradnak életben” (1979: 79). Ehhez hozzátenném, hogy mivel ezek a frazeológiai egységek rendszerint csupán egy kisebb közösségben járatosak, nagyon fontosak azok a frazeológiai gyűjtések, amelyek egyes települések szólásait és közmondásait teszik közzé, mert ezekben többnyire fennmarad az ilyen egységek eredeti motiváltságát magyarázó anekdota. Lássunk erre egy példát! CSÖGLEI SZABÓ DÉNES *Szólások és közmondások Csöglén* című gyűjteményében (1983) szerepel az alábbi szóláshasonlat:

körülnéz, mint Bodor Ernő a kertai vásáron

Ezzel az adattal nem sokat tudnánk kezdeni, ha a gyűjtő nem fűzte volna hozzá az alábbiakat: „Néhai jó Bodor Ernő kistermetű legény volt. (Elesett szegény a második világháborúban.) Egyszer Ernő elindult egy gyalogsorban, hogy átmegy a kertai vásárba. Útjártában megkérdezték tőle, hogy hová megy? S erre azt felelte Ernő legény: — Körülnézek a kertai vásáron. És ez azért volt érdekes, és azért

² Az adatok után zárójelben álló számok közül az első O. NAGY 1976 oldalszámát, a második pedig az illető adatnak a betűrendi helyén levő sorszámát mutatja.

maradt fõnn Csõglén és környékén, mert Ernõ mint kistermetû legény, ha bement a vásári sokadalomba, nem nagyon látott körül” (1983: 19).

5. Nem ritka azonban, hogy egy frazeológiai egységben csak látszólagos tulajdonnevek szerepelnek, valójában azonban *b e s z é l õ* nevekrõl van szó, s bennük a családnév vagy a földrajzi név eredeti, *k õ z n é v i é r t e l m e* bújik meg. Ilyen példák O. NAGY gyûjteményébõl (1976) az alábbiak:

Kis Pista leánya = feltûnõen kistermetû nõ (*rég*) (367/1178)

Elvitte a *Hosszú Pálné* székét = nagyon hosszú ideig elmarad vhol (látogatóban) (*táj*) (291/910)

Csalóka Péternek igaz ivadékja = csaló (*rég*) (120/37)

Kinn ülnek *Fényesék(nél)*, várják *Szippants(ékat)* [*Szippantóékat* v. *Szippantiékat*] = <mondják figyelmeztetésül a taknyos orrú gyerekeknek> (*nép, tréf*) (211/651)

Gyakoriak ebben a típusban a játszi módon megalkotott *f i k t í v , n é h a c s ú f o l ó d ó t u l a j d o n n e v e k* is, amelyek gyakran unikális lexémaként³ szerepelnek az illetõ frazeológiai egységben. Az alábbi példák ezt illusztrálják:

Ebkérdinek kutya felelet = akit nem kérdeznek, az fogja be a száját (*rég, durva*) (162/168)

elment (*Földvár*ra) deszkát árulni = meghalt, eltemették (*nép*) (141/104)

Futakon lakik = ha baj van, megfutamodik (*rég*) (223/971)

Futakra megy (a tej) = kifut a tej (*táj*) (223/972)

Heves vármegyébõl való = heves természetû (*rég, tréf*) (283/693)

Jajharasztján van = rossz állapotban v. dõgrováson van (*táj*) (313/3)

Pendelyvárán szarkapitány volt õ = sosem volt katona (*táj, gúny, durva*) (551/389)

6. Vannak olyan nevek is, melyekhez *b i z o n y o s t u l a j d o n s á g o k a t a s s z o c i á l t a k*, ez pedig az illetõ frazeológiai egység jelentésének alapjává is vált (vö. CSIGE 1986: 23 is). Ezekkel kicsit részletesebben is foglalkozom.

Magára a jelenségre O. NAGY is rámutatott már a *felült Lackó (a nyakára)* szólás magyarázata kapcsán (1979: 325–326): „CSEFKÓ GYULA kimutatta, hogy a szólásunkból származó ’lusta, renyhe’ jelentése már a XVII. században hozzátapadt magához a *László* névhez is” (1930: 126).⁴

³ Az unikális lexémákkal kapcsolatban vö. FORGÁCS 2003, illetve FORGÁCS 2021a: 261–270.

⁴ Hasonló szemléletbõl fakad a *nyakába tette Lackó a körtét* és a *hozzákötötte Laci a lovát* változat is (vö. O. NAGY 1979: 324).

6.1. A *Balázs* keresztnév is több szólásunkban előfordul, olyannyira, hogy MARGALITS gyűjteményében külön címszóban (1896: 41) is megtaláljuk ezeket, például:

*Hetedfél Balázsnak csak egy az esze
eltalálta, mint Balázs pap a vecsernyét⁵
Hű bele Balázs, lovad (sic!) ád az isten!
adós a (sic!) Balázsnak 'bolond'
megbecsüli mint Balázs a hurkát⁶
Beszélj vele, Balázs neve 'nem lehet vele szót érteni'
Szállj le Balázs a hintóruul, mert nem pénzed ára.*

Láthatóan ezekben a kifejezésekben nem egy vagy több konkrét *Balázs* nevű személyről van szó, hanem *Balázs* inkább egy embertípusnak a neve: a 'szeleburdi, gyakran esztelen, bolond' embereké (vö. O. NAGY 1979: 239 és FORGÁCS 2021b: 67 is). Még az állítólagos leleszi prépost esetét feldolgozó anekdotában is jó esély van arra, hogy nem valós személyről van szó, s nem véletlenül lett a történetben *Balázs* a neve, hiszen ez illett a kelekótya viselkedéshez.

6.2. Hasonlóan 'esztelen, ostoba' jelentése van az *Antal* keresztnévnek több szólásunkban is. Erre is említünk néhány példát:

Antal a fejed (rég) = esztelen, bolond vagy (O. NAGY 1976: 45)
Meg iot Antal Budáról, zöld agat hozot orraban : profectus ad apaturia,
rediit maio (BARANYAI DECSI 1598: 203)
Vagyon módgya benne, mint Antalnak az eb vtesben : pardi mortem assimulat (BARANYAI DECSI 1598: 114)⁷

Mint már korábban rámutattam (FORGÁCS 2021a: 165), ezekben a szólásainkban feltehetően népetimológias komponenscseré történt. Mint GRÉTSY megjegyzi (1956: 279–284), a fent elsőként idézett szólás már Heltai 1552-ben megjelent *Dialogus*-ából is adatható 'buta, ostoba, féleszű' értelemben:

gyakorta meg chufoltalak, es mind aszt véltem, hogy igē *antal a feyed* (c5b)

GRÉTSY álláspontja szerint az *Antal* komponenst „Heltai köszönak érezte, aránylag következetes helyesírásában ezért is kezdte kisbetűvel” (i. m. 282). Ez abból fakadhatott, hogy eredetileg valóban köznév állt a szólásban, de az nem az *Antal* személynév köznevesült változata, hanem *átalag* szavunk *n*-es változatának a szójáték kedvéért megrövidített változata. Az *átalag* egy hordóféle neve

⁵ MARGALITS megjegyzése szerint *Balázs* „leleszi prépost 1335-ben részeg fővel vecsernye helyett misét kezdett énekelni” (1896: 41).

⁶ MARGALITS szerint „töltelékét ebnek adta, ő bőrén rágódott” (uo.).

⁷ Vö. még *antalkodás* 'stultitia', *antalodik*, *elantalodik* 'stupeo, stultus fio' (NySz. 1: 94).

volt, s volt *általag* és *antalag* változata is. Ez utóbbi forma bekerült több szomszédos nyelvbe, s az idegen nyelvi adatok kivétel nélkül *n*-es változatot mutatnak, vagyis olyan magyar nyelvterületről kerülhettek át, ahol a szó *antal*, *antalag*, *antalkó* változatban volt használatos. GRÉTSY úgy gondolja, hogy ez a változat bújik meg az *antal a fejed* kifejezésben is, amely tehát eredetileg olyasmit jelentett, hogy '(boros)hordó a fejed', azaz 'kong az ürességtől'. Az *antal* lexéma azonban kevésbé lehetett ismert közszóként, így hamarosan *Antal* személynévünkkel hozták összefüggésbe. Ennek nyomán viszont elindult egy olyan jelentésfejlődés, amelyben a személynév a féleszű, ügyefogyott, ostoba ember szimbólumává lett, mint a fenti szólások is tanúsítják.⁸

7. A továbbiakban néhány ilyen — feltehetően remotivációs újraértelmezésre visszavezethető — kifejezést kicsit bővebben is körüljárók.

7.1. Valószínűsíthető, hogy ilyesfajta újraértelmezéssel van dolgunk a régibb szólásgyűjteményeinkben megtalálható *kap rajta, mint Cibak a kulacson* szóláshasonlat esetében is. Ezzel kapcsolatban DUGONICS az alábbi eredetmagyarázó anekdotát közli (1820: I, 198): „Azt mondgyák egy *Cibak* nevezetű korhelyről: annyira szoktatta légyen magát a ' bor italtra, hogy ha bora nem volt, az üres kulacsot lábaihoz akasztotta, és könnyebben tűrte a ' hideglelést. Ha ki pedig néki akkor egy tele kulacsot hozott, a ' hideglelést is el hagyta”. Ezt az értelmezést MARGALITS is átveszi, sőt ő egy további variánst is közöl: *Kap rajta, mint Cibak bátya a kulacson* (1896: 94). Korántsem biztos azonban, hogy csakugyan ez a kifejezés valódi magyarázata. Az kétségtelen, hogy a *Cibak* mint személynév régtől fogva megtalálható a magyarban (vö. EtSz. 1: 651 *Cibak*, illetve FNEsz. 146 *Cibakháza*). Eredete ismeretlen, illetve bizonytalan, az azonban vitathatatlan, hogy személynévként élt régebbi nyelvünkben, tehát élhetett ilyen nevű korhely is. Azonban DUGONICS számos szólásmagyarázatát illetően támadhat olyan érzésünk, hogy talán csak kitalált történetekről van szó. Egy korábbi tanulmányomban (FORGÁCS 1996) felvettem ezért a szólás magyarázatát illetően egy másik lehetőséget is. Ennek lényege, hogy a szólásbeli *Cibak* talán — hasonlóan a fent említett *antal* komponenshez — egy alkalmilag tulajdonnévvé vált köznévből, azaz valójában *cibak*-ról lehet szó. Ennek a TESz. **cibak**¹ címszó alatt (1: 424–425) két jelentését adja meg: 1. 'kétszersült; Zwieback', 2. 'katonakenyér; Kommißbrot'.

⁸ A folyamat meglehetősen hasonló ahhoz a változáshoz, amit a helynevek változástipológiája kapcsán HOFFMANN ISTVÁN transzszemantizációnak (1999: 215) nevez. Itt ugyanakkor még valószínűbben a deszsemantizálódott elemek reszsemantizációjáról lehet szó (vö. TÓTH 2008: 175–179). Hozzá kell azonban tenni, hogy a TESz. nem tartja egészen meggyőzőnek GRÉTSY érvelését, s vagy az *andalodik*, *andalog* szócsaláddal tartja rokonnak a szót, vagy az *Antal* keresztnév köznevesülésével magyarázza. Az *Antonius* egyes román nyelvekbeli folytatóinak ugyanis van ilyen értelmű használata, vö. fr. déli *toni* 'buta ember', lotar. *ätun* 'ua.' (1: 157). Az EWUng. még határozottabban az *andalodik* családjába tartozóként kezeli a kifejezést, s a személynév hatásával csak a formai alakulás tekintetében számol (1: 38).

A kifejezés, amely az olasz *biscotto* vagy a francia *biscuit* tükörfordításaként létrejött német *Zwieback* szónak a magyarba való átvételével keletkezett, „a friss kenyérral való ellátást nélkülöző tengerészek és katonák számára készült, szárított kenyérféleséget jelöli” (TESz. i. h.). Könnyen belátható, hogy az ilyen szárított kenyérféleségeket fogyasztó ember evés közben nagyon megszomjazhatott, tehát megőrült bármiféle innivalónak, azaz kapott a kulacson.

7.2. Míg az *Antal* és a *Cibak* komponensek esetében csak erősen valószínű a népetimológias komponenscsere a vizsgált frazeológiai egységekben, egyértelműen ez történt a *Simon bíró* kifejezés esetében. Ezt O. NAGY gyűjteménye a következőképpen adatozza: „*Simon bíró* (*hajtja a lovat v. a lovakat*) = <olyan aszszonyról, aki papucs alatt tartja a férjét, ill. olyan családra, amelyben az asszony, nem pedig a férfi az úr> (*rég, gúny*)” (1976: 596). HADROVICS is hasonló véleményen van: „Az úrhatnám asszonyt régen *Simon bírónak* neveztek” (1995: 225). A NySz. viszont *Simon-bíró* szócikkében ’papucsférj’-ként adja meg a kifejezés értelmét: „uxorius PPBl. [siemandel], ezt a példái is megerősítik: „Kontyot feltevő férjfi, *Simon-bíró*, Anda Pál hadába való : uxorius PPBl.” (1: 237).

Mint arról korábban részletesen is írtam (FORGÁCS 2018), ez utóbbi, azaz a ’papucsférj’ értelmezés látszik helyesebbnek, ugyanis a szókapcsolat a német *Siemann* lexémára vezethető vissza, az pedig a nők által elnyomott férfiakra használatos, vö. pl. „*Er ist ein Siemann, auch: Er ist der Doktor Siemann*: er steht unter dem Regiment seiner Frau, er muß tun, was sie befiehlt. Siemann oder Simandl [vö. m. *szimándli* — F. T.] ist in den bair.-oesterr. Mdaa. ein Ausdruck für den Pantoffelhelden, abzuleiten von Sie-Mann” (RÖHRICH 1991: 1476); azaz [Ő egy Siemann. Ő a Doktor Siemann: a felesége parancsnoksága alatt áll, azt kell tennie, amit az parancsol neki...]. Hasonlóan GRIMM szótárában is: „frauen- weiber- siemann, *mulierosus, uxorius*” (DWB. 16: 959).

Úgy tűnik tehát, hogy a *Simon bíró* kifejezés esetében egy kölcsönzött szóval van dolgunk, s a motiválatlan *Siemann* lexémának az újraértelmezése folytán került a *Simon* tulajdonnév a magyar szókapcsolatba. A *bíró* komponens pedig valószínűleg annak hatására jelenik meg benne, hogy a németben is többször áll a *Siemann* összetevő mellett a *Doktor* vagy a *Meister* kiegészítő elem, s ezt fordíthatták magyarra a *bíró*-val (vö. WALDAPFEL 1937: 240).

7.3. Nagy valószínűséggel ugyancsak nem valódi, hanem beszélő névvel állunk szemben a régebb nyelvünkben használt *Anda Pál hadába való*, illetve *Anda Pál katonája* szólás esetében is. Mint fentebb a NySz.-ből idézett adatból is látható, ez a *Simon bíró* kifejezés egyik szinonimája, azaz ezt is ’papucsférj’ értelemben használták. SZIRMAY Hungaria in parabolisa (vö. 2008: 115–116) nyomán ERDÉLYI (1851) és SIRISAKA (1890: 5) is konkrét személynek tartják a szólás névadóját. ERDÉLYI ezt írja róla: „Anda Pál lovas kapitány és házas ember volt Miskolczon, s az 1598. 31. törv. cikk rendelete tiltván hogy aszonyok (!) a

táborral járhatnak, ő feleségét látogatni minden héten haza kéredzett” (1851: 9).

Véleményem szerint azonban valószínűbb, hogy a szólásunkban található *Anda Pál* név is beszélő, jellemvonásra utaló név. Igaz, hogy ebben az esetben keresztnév is tartozik hozzá, hogy még inkább konkrét személy nevének tűnjön, de ez ne tévesszen meg senkit. Egyáltalán nem ritka, hogy egy ilyen világosan motivált és tulajdonnevesült elemhez keresztnévi utótag is csatlakozik. Ékes példáját láthatjuk ennek ERDÉLYI két egymást követő adatában: *Morogjon Varga Pál, csak jó csizmát varrjon. — Hadd morogjon a varga, csak Pál jó sarut varrjon* (1851: 406). De szinte bizonyos, hogy a következő hasonlatban szereplő *Varga Ferenc* is csak kitalált személy, valójában a varga morog sokat az inasával: *Haragban van, mint Varga Ferencz az inasával* (ERDÉLYI 1851: 407). De nyilván ugyanilyen beszélő név a MARGALITSnál (1896: 395) és SIRISAKÁNál (1890: 93) is ’kíváncsi, mindent fürkésző’ jelentésben szereplő *Kandi Pál*-é vagy a szintén MARGALITSnál (1896: 58) található *Oldal Pállal beszélt* ’szótlantul eloldalgott, elment’ szólás vezetőnévi eleme, sőt valószínű, hogy *Dobra Panna* családneve is ebbe a csoportba tartozik a *Megadta módját, mint Dobra Panna a táncnak* szó-láshasonlatban (MARGALITS 1896: 707), amelynek ugyanitt megtaláljuk a *Megadta módját, mint patai asszony a táncnak* változatát is. A *Dobra* itt is jó eséllyel a táncot kíséző hangszer miatt került a szólásba: a dobszóra, zeneszóra könnyen táncra perdülő asszonyok nevéként.

Ha azonban *Anda Pál* nem valószínű személy, akkor választ kell adnunk arra, mit jelenthetett annak családnévi része, az *Anda*? Ha itt is csak valami alkalmilag tulajdonnevesült alakkal van dolgunk, akkor mi lehet a név értelme?

GOMBOCZ és MELICH az Etimológiai szótárban (EtSz. 1: 91) — éppen vizsgált szólásunk kapcsán — foglalkoznak az *Anda* név eredetével, s azt az *András* keresztnév becéző alakjának tartják. Véleményem szerint azonban ennél jobb magyarázat is létezik a vizsgált szólás *Anda* komponensét illetően.

Mint korábban részletesebben is írtam róla (FORGÁCS 2019), aki *Anda Pál hadába való, Anda Pál katonája*, az kicsit ’ügyefogyott, butácska, hagyja, hogy a felesége irányítsa’. Ez a régiebb időkben nem volt éppen dicséretes erény, inkább ostobának tartották az ilyen embert. Ezért véleményem szerint az *Anda* név az *András* helyett talán inkább a feltehetően hangfestő eredetű *andalodik, andalog, andalít* szócsaláddal van rokonságban. Az *andalodik* legkorábban adathozható jelentése a TESz. azonos című szócikke szerint ’bambává válik, verbummen’, ezt azonban a szótár másodlagosnak tartja a későbből adathozható ’bámul’-hoz képest. „A többi jelentés is ebből a ’szájtátva bámul’ alapjelentésből fejlődhetett egyrészt a ’bamba, buta’ képzet irányába, másrészt — sok esetben önkényes írói szándék alapján — a ’csodálkozik, mereng, merengve ballag, elkóborol’, illetőleg az ’álmodozik, rajong’ irányába” (1: 152). Ehhez a szócsaláddhoz sorolja a TESz.

a 'belemerül vmibe' értelmű *ándorodik* szavunkat is, valamint a 'buta, ostoba' jelentésű köznévi *antal* lexémát (1: 152; vö. a fentebb az *Antal a fejed* szólásról írottakkal is).

De könnyen lehet, hogy a szólás *had* komponensének a katonasággal való összekötése is félreértésen alapul. *Had* szavunknak ugyanis csak másodlagos jelentése a 'hadsereg', illetve a 'háború', a későbbi adatolhatóság ellenére is a TESz. a 'nemzetség, nagycsalád' értelmét tartja eredetinek (2: 13). Ez a jelentése ugyan később visszaszorult, de egyes nyelvjárásokban, például a palócban nagyon sokáig fennmaradt. A *had* és a *szër* című tanulmányában NYÍRI ANTAL idézi Pintér Sándor A palócokról című tanulmányát (1956: 105). Ebben olvashatjuk, hogy „az egy községben lakó mindazon palócok, kik egy vezetéknévvel viselnek, ha mindjárt különálló családokat képeznek is, a »had« csoportosító szó alatt szeretik magukat nevezni, mint p. o. ha kérdi valaki »kinek a hadábó való kied?« — »Én az Andó hadábó vagyok,⁹ a meg a Lantos hadábó való, de vágyón (sic!) mink itt több hadbó is, láti ked im ahun van ni az a magos ember a Gordon hadáhó nevezi magát; e még ehun a Zábó hadáhó szít«”.

Ha tehát az *Anda Pál katonája* szólásunk esetleg olyan nyelvjáróterületen keletkezett, ahol élt a *had* 'nagycsalád, nemzetség' jelentése, s az előbb látott *valakinek a hadából való* fordulat, akkor a szólás eredetileg azt is jelenthette, hogy az illető a könnyen *elandalodó*, azaz 'szájtáti, bamba, ostoba', feleségüknek mindenben engedő férjek nagycsaládjába, táborába tartozik. Ha helytálló ez az interpretáció, akkor a későbbi, SZIRMAYTÓL elindult, de összes 19. századi szólásgyűjteményünk által átvett eredetmagyarázata nem más, mint az *anda* és *had* komponensek fentebbi jelentését nem ismerő, de a szólás motiváltságát kereső személyek népetimológiai szólaşfejtése, amelyben így a *had* lexéma ma általános jelentése okán *Anda Pál* már lovas kapitányként jelenik meg a hetenkénti hazalátogatásról szóló történettel együtt.

8. A szólások mögött meghúzódó anekdota feledésbe merülése egyébként elvezethet ahhoz is, hogy egyes komponensek kicserélődnek a fordulatban. Szép példája ennek a 'semmi esze sincs, nagyon ostoba' jelentésben használt *okos, mint a tavalyi kos* szólaşhasonlat. Ennek a népnyelvben számos variánsa létezik, ezekben a *tavalyi* jelző helyén egy-egy helységnevet találunk. Leggyakoribb ezek között az *okos, mint a tordai kos* változat, de emellett léteznek *bányai/bécsi/berrei/csányi/darnai kos* variánsok is (vö. O. NAGY 1976: 382). O. NAGY szerint a szólás eredeti formája *okos, mint a tordai malac* volt (1979: 229–230), ugyanis a szólás háttérében DUGONICS szólaşgyűjteménye szerint egy adoma áll (1820: II, 29). A történet szerint egy ember a tordai úton szekérével eltaposott egy alvó

⁹ Ez az *Andó hadábó vagyok* fordulat erősen emlékeztet vizsgált szólásunkra, ám a kontextus alapján mégis azt valószínűsítem, hogy itt az illető egy konkrét nagycsaládról beszél, s nem azt állítja, hogy a papucsférjek táborát gyarapítja.

kismalacot, melyet a gazdája — hogy több kártérítést kapjon — idősebbnek próbált meg feltüntetni. Azt állította, hogy szegény pára már egyéves volt, ám a tordai bíró elutasította az érvelését, mondván: a malac csakis fiatalabb lehetett, ugyanis az egyéves malacnak van annyi esze, hogy ne ugorjon egy kocsi elé. Később azonban a rím kedvéért a *malac*-ot *kos*-ra cserélték ki, a helységnevek változékonysága pedig abból fakad, hogy ezáltal a szólás egyben falucsúfolóként is szolgálhatott: a szomszédos település lakóit csúfolhatták általa. Az, hogy idővel a *tordai* jelző *tavalyi*-ra cserélődött, feltehetően abból fakad, hogy az anekdota — legalábbis a történet helyszíne vonatkozásában — feledésbe merült, így inkább arra történik benne utalás, hogy a *kos* már nem annyira fiatal, elmúlt egy éves.

9. Rengeteg további érdekességet rejtenek még a frazeológiai egységekben található tulajdonnevek, de egy köszöntő könyvbe szánt írásnak megvannak a maga terjedelmi korlátai. Ugyanígy szinte végtelen tárházát nyújtják a nyelvről, annak használóiról, a névadás motivációiról való tudásunknak a helynevek is, melyeknek Hoffmann tanár úr az egyik legavatottabb kutatója. Kívánom neki, hogy a Teremtő még sokáig adjon neki ehhez a munkához töretlen munkakedvet és nagyon jó egészséget.

Irodalom

- BARANYAI DECSI JÁNOS 1598. *Adagiorum Graeco-Latino-Ungaricorum chiliades quinque*. Bartphae. Hasonmás kiadás: ELTE Fontes ad historiam linguarum populorumque uraliensium 5. Budapest, ELTE, 1978.
- CSEFKÓ GYULA 1930. *Szólóigék, szólásmódok. Tanulmányok szóláskészletünk köréből*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 28. Budapest.
- CSIGE KATALIN 1986. *Személynevek frazeológiai egységekben*. Magyar Névtani Dolgozatok 62. Budapest, az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkatató Munkaközössége.
- CSÖGLEI SZABÓ DÉNES 1983. *Szólások és közmondások Csöglén*. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 17. Budapest, az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke–MTA Nyelvtudományi Intézete.
- DUGONICS ANDRÁS 1820. *Magyar példa beszédek és jeles mondások 1–2*. Szeged, Grün Orbán betűivel. Hasonmás kiadás Forgács Tamás utószavával: Szeged, Bába Kiadó, 2009.
- DWB. = *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm*.
URL: http://woerterbuchnetz.de/cgi-bin/WBNetz/wbgui_py?sigle=DWB (2022. 12. 28.)
- ERDÉLYI JÁNOS 1851. *Magyar közmondások könyve*. Pest, Kozma Vazulnál.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS, *Magyar etymologiai szótár*. 1–17. füzet. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1914–1944.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2*. Szerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993–1995.

- FNESz. = KISS LAJOS 1980. *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FORGÁCS TAMÁS 1996. Kap rajta... *Néprajz és Nyelvtudomány* 37: 255–260.
- FORGÁCS TAMÁS 2003. Unikális komponensek frazeológiai egységekben. In: BÜKY LÁSZLÓ–FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 3. Magyar és finnugor jelentéstörténet*. Szeged, SzTE Magyar Nyelvészeti Tanszék. 23–37.
- FORGÁCS TAMÁS 2018. Adalékok Simon bíró szólásunk jelentéséhez és keletkezéséhez. *Magyar Nyelv* 114: 334–344.
- FORGÁCS TAMÁS 2019. Anda Pál hadába való szólásunk eredetéhez. *Magyar Nyelv* 115: 327–332.
- FORGÁCS TAMÁS 2021a. *Történeti frazeológia. A történeti szólás- és közmondáskutatás kézikönyve. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 218. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- FORGÁCS TAMÁS 2021b. Balázs iszákja. Ismeretlen frazémák azonosításának és értelmezésének módszertani kérdései. *Magyar Nyelv* 117: 60–69.
- GRÉTSY LÁSZLÓ 1956. Antal a fejed. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND szerk., *Pais-émlékkönyv. Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 279–284.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1995. *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 1999. A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 37: 207–216.
- MARGALITS EDE 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Budapest, Kiadja Kókai Lajos.
- NYÍRI ANTAL 1956. A had és a szer. *Nyelv és Irodalom* 2: 103–132.
- NySz. = *Magyar nyelvtörténeti szótár* 1–3. Szerk. SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND. Budapest, Hornyánszky Viktor kiadása, 1890–1893.
- O. NAGY GÁBOR 1976. *Magyar szólások és közmondások*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- O. NAGY GÁBOR 1979. *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- RÖHRICH, LUTZ 1991–1992. *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten* 1–3. Freiburg–Basel–Wien, Herder Verlag.
- SIRISAKA ANDOR 1890. *Magyar közmondások könyve*. Pécs. Engel Lajos Könyvnyomdája.
- SZIRMAY ANTAL 2008. *Magyarország szóképekben (Hungaria in parabolis)*. Fordította Vietórisz József, sajtó alá rendezte Csörsz Rumen István. Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástipológiája*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

WALDAPFEL JÓZSEF 1937. Simon bíró, suskás. *Magyar Nyelv* 33: 236–244.

WOLOSZ RÓBERT 1994. *Tulajdonnevek a magyar közmondásokban*. Magyar Névtani Dolgozatok 125. Budapest, az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége.

Phraseological units with proper names in Hungarian

There are several phraseological units in which some kind of proper name component appears. These include geographical names, especially if the phraseological unit is linked to a local anecdote. But there is also a very large number of personal name components in the phraseological units. In both types, there are many phrases in which speaking names occur, i.e. in which the original common meaning of the family name or geographical name is hidden—sometimes with folk etymological remotivation.

Keywords: historical phraseology, onomastics, geographical names, personal names, folk etymology

Forgács Tamás
ORCID: 0000-0001-8285-9019
Szegei Tudományegyetem
forgacs@hung.u-szeged.hu